

МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ А. ТОЙНБІ ТА Ф. БРОДЕЛЯ

Підберезних Інна Євгенівна

кандидат історичних наук, доцент,

Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв

E-mail: innaevgenievna2017@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9906-4327>

Мірошкіна Наталія Валеріївна

кандидат філософських наук,

Приватний заклад вищої освіти «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика», Миколаїв

E-mail: minava7306@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1255-0160>

Стаття присвячена дослідженню проблеми міжцивілізаційних запозичень у творчості корифеїв історичної науки ХХ ст. А. Тойнбі та Ф. Броделя. Особливу увагу приділено теоретико-методологічним витокам розуміння А. Тойнбі та Ф. Броделем міжцивілізаційних запозичень як історичного феномену. Обґрунтовується думка про те, що міжцивілізаційні запозичення у висвітленні А. Тойнбі та Ф. Броделя не мають статусу самостійності, а включені в більш широкі процеси міжцивілізаційних відносин та загального розвитку цивілізації. Проаналізовано підходи цих дослідників до міжцивілізаційних запозичень як елементів міжцивілізаційних відносин. Встановлено, що А. Тойнбі та Ф. Бродель вважали міжцивілізаційні запозичення істотним фактором розвитку світового історичного процесу. Цивілізації мають здібності приймати ззовні матеріальні та духовні цінності. Ф. Бродель підкреслював сталість цього процесу, А. Тойнбі пов'язував процес цивілізаційних запозичень зі стадіями розвитку цивілізації та відповідями цивілізацій на виклики із зовні. Таким чином, обидва історики показували можливість цивілізаційних дифузій. Проблема міжцивілізаційних запозичень в історичних побудовах А. Тойнбі та Ф. Броделя виявилася розчиненою серед інших проблем взаємодії цивілізацій. У статті підкреслюється незавершеність процесу міжцивілізаційних запозичень в сучасному світі, що робить актуальною проблему методології дослідження цього феномену та викликає увагу до уроків минулого, пов'язаних з процесами цивілізаційної дифузії. Продовжує залишатися дискусійною проблема розвитку цивілізацій в єдиному глобальному світі та можливості стирання культурних, соціальних та економічних бар'єрів між ними. Представлений аналіз теоретичної спадщини А. Тойнбі та Ф. Броделя показує, що самотніть цивілізацій залишиться й надалі, але міжцивілізаційні запозичення носять вже не одиничний, а всезагальний характер та проявляються як запозичення культурних комплексів.

Ключові слова: кон'юнктури, культурна дифузія, міжцивілізаційна взаємодія, міжцивілізаційне запозичення, світ-система, структури, цивілізація, цивілізаційна дифузія.

Постановка проблеми. Цивілізації були та залишаються донині світ-системними одиницями, які інтегрують народи і держави на основі духовної, нормативної та соціокультурної єдності. Вони продовжують виступати основними складовими глобальної світ-системи. Хоч саме сучасна глобальна світ-система відкриває унікальні можливості для взаємодії та взаємопроникнення (дифузії) цивілізацій, така взаємодія та взаємопроникнення існували й раніше. Цивілізації були та продовжують залишатися відкритими системами, здатними до обміну матеріальними цінностями, людськими ресурсами, ідеями, технологіями. Такий обмін відбувається через різні форми взаємодії цивілізацій як позитивного, так і негативного характеру: міграційні процеси, війни, торгові обміни між країнами та регіонами. Обсяг та значення таких обмінів можуть бути різними. Одним з елементів таких обмінів є міжцивілізаційні запозичення.

Серед дослідників, що представляють глобальну історію, чий ідеї зробили великий вплив на становлення її методології слід назвати А. Дж. Тойнбі (1889 – 1975)

та Ф. Броделя (1902 – 1985). Вони розглядали історію людства як історію цивілізацій. Цивілізація виступає в їх історичних побудовах основною одиницею історичного процесу. Не могли вони пройти і повз проблеми взаємодії цивілізацій та такої складової цієї проблеми, як міжцивілізаційні запозичення. Хоча проблема міжцивілізаційних запозичень є всього лише частиною проблеми міжцивілізаційних відносин, на її важливість вказує те, що ці запозичення стають фактором, який впливає на розвиток цивілізацій та безпосередньо відбувається в житті людей. Значення тих чи інших запозичень може бути різним. Наразі кількість таких запозичень лише наростає. Це стосується світу матеріальної предметності та світу ідей. У зв'язку з цим, за потрібне було б звернутися до інтелектуальної спадщини А. Тойнбі та Ф. Броделя, які розглядали цю проблему та розкрили евристичний потенціал їх підходів до дослідження міжцивілізаційних запозичень як складової частини соціокультурного руху. Тим більше, що методологічні підходи, закладені А. Тойнбі, дотепер використовуються при аналізі сучасного зіткнення цивілізацій, а

побудови Ф. Броделя лежать в основі методології світ-системного аналізу.

Аналіз досліджень і публікацій. Автором першої великої роботи у незалежній Україні з проблем взаємодії цивілізацій в інтерпретації А. Тойнбі був В. Скоблик [Скоблик, 1993]. Серед сучасних українських досліджень роботу узагальнюючого характеру з теорії та історіографії цивілізаційного процесу представив В. Космина [Космина, 2008]. Він показав методологічне значення підходу А. Тойнбі в контексті європейської та вітчизняної історіографії [Космина, 2007]. Проблеми цивілізаційної теорії в розрізі осмислення сучасних проблем людства розглядав Т. Горбанюк [Горбанюк, 2015]. Теоретичні підходи до цивілізаційного процесу, у тому числі і спадщину А. Тойнбі досліджував Ю. Павленко [Павленко, 2001]. Проблему міжцивілізаційного запозичення технологій та міжцивілізаційного протистояння в Східній Європі показала в соціокультурному вимірі О. Хімяк, відштовхуючись саме від методологічного осмислення А. Тойнбі [Хімяк, 2015]. Прогностичний потенціал цивілізаційного вчення А. Тойнбі відобразив В. Воценко [Воценко, 2013].

Наукова спадщина А. Тойнбі та Ф. Броделя знайшла висвітлення у фундаментальних працях з історіографії узагальнюючого характеру. Зокрема, Л. Таран досліджувала творчість Ф. Броделя в контексті аналізу школи «Анналів» та загального розвитку історичної думки від позитивізму до постмодернізму [Таран, 2007]. В. Ададуров сумісно з Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко представили творчість Ф. Броделя як наукову домінацію школи «Анналів» [Дюпон-Мельниченко, Ададуров, 2001]. Л. Зашкільняк висвітлив місце методологічної спадщини А. Тойнбі та Ф. Броделя в контексті загальноєвропейського розвитку історичної науки [Зашкільняк, 1999; Зашкільняк, 2007].

Не втратили своєї актуальності роботи дослідників минулих років, які дозволяють проникнути в особливості методології історії А. Тойнбі. Серед них наукові доробки Є. Рашковського [Рашковский, 1969], Л. Февра [Февр, 1991]. Поміж дослідників творчості А. Тойнбі особливо слід виділити С. Гантінгтона з його широко відомою концепцією зіткнення цивілізацій, яку сформовано під впливом філософсько-історичної спадщини А. Тойнбі [Хантінгтон, 2003].

Британський історик Я. Холл розглядав цивілізаційне вчення А. Тойнбі як методологію вивчення міжнародних відносин. Він вказував на положення А. Тойнбі в сенсі того, що дослідження минулого допомагає у подоланні труднощів у сьогоденні, в тому числі в сфері міжнародних відносин [Holl, 2014].

Бразильський дослідник Г. Рібейро представив проблему злиття цивілізацій в єдиний світ на основі взаємодії в географічному просторі (космосі). Ця проблема показана у зв'язку з методологією Ф. Броделя [Ribeiro, 2011].

Ю. Остерхаммель, лауреат премії імені А. Тойнбі, у лекції «Арнольд Тойнбі і проблеми сьогодення» на щорічних зібраннях Американської історичної асоціації в січні 2017 року, назвав А. Тойнбі та

Ф. Броделя двома найбільшими грандами історичної науки минулого століття та надав порівняння їх методології. Він вказав, що А. Тойнбі дав ключ до всієї історії, а Ф. Бродель запропонував модель розгляду взаємодії цивілізацій у великому просторі, де цих цивілізацій декілька. У результаті Ф. Бродель зумів створити локально-глобальну проблематику та відчуття глобалізації задовго до того, як виник цей термін. Зрозуміло, що в такому контексті французький історик не міг обійти проблему міжцивілізаційного обміну [Osterhammel, 2017]. А. Тойнбі, незважаючи на те, що присвятив ряд робіт безпосередньо взаємодії цивілізацій, залишився, на думку Ю. Остерхаммеля, прихильником підходу О. Шпенглера та розглядав культури-цивілізацій як монади, тобто як самостійні світи, а Ф. Бродель ніколи не наполягав на деталях під ґнітом догматичних схем.

Проблема єдності сучасного світу в контексті історії «довгого часу» є однією з провідних для «Центру Фернана Броделя з вивчення економіки, історичних систем та цивілізацій» в США. Президент Центру американський політолог та соціолог І. Валлерстайн створив на основі наукової спадщини Ф. Броделя власну методологію аналізу сучасного світу та існуючих в них взаємозв'язків – методологію світ-системного підходу, в якому світ постає в тому числі як комплекс міжцивілізаційних відносин [Wallerstein, 1987]. І. Валлерстайн, К. Шадюрі, Е. Гейд, Д. Ломбар використовували методологію «тотальної історії» та «світів-економік» Ф. Броделя для дослідження регіональної історії Східної Азії та країн Індійського океану. Вони показували цей регіон як арену великих міжцивілізаційних зв'язків, де формами міжцивілізаційних запозичень виступали обмін товарами та технологіями, що диктувалося особливостями економічного розвитку, які тісно були пов'язані з географією регіону. Історіографічний аналіз їх позицій наданий Н. Трубніковою [Трубникова, 2002]. Представник центру Р. Лі досліджував представлену Ф. Броделем концепцію становлення капіталізму в Європі. Він підкреслював, що це був процес, в якому брали участь декілька цивілізацій, при цьому периферійні цивілізації були не менш важливі, ніж центральна, західноєвропейська та обмін між цивілізаціями ґрунтувався на поділі праці [Lee, 2018].

Метою статті є виявлення загального та особливого в наукових пошуках А. Тойнбі та Ф. Броделя щодо дослідження міжцивілізаційних запозичень в контексті взаємодії цивілізацій як складової глобального історичного процесу. Виходячи з цього, головним **завданням** є розкрити теоретичний зміст підходів А. Тойнбі та Ф. Броделя до міжцивілізаційних запозичень як явищ історичного процесу, показати особливості бачення причин змісту та наслідків міжцивілізаційних запозичень А. Тойнбі та Ф. Броделя, визначити евристичний потенціал спадщини істориків до подальшого вивчення міжцивілізаційних запозичень.

Виклад основного матеріалу. Порівняння міжцивілізаційних запозичень в історичних ученнях А. Тойнбі та Ф. Броделя майже не представлено в історіографічних дослідженнях, хоча імена цих

істориків часто ставляться поруч та їх позиції отримують зіставлення з інших питань. Ми вважаємо, що для цього є декілька причин. По-перше, проблема міжцивілізаційних запозичень розчиняється як складова проблеми міжцивілізованих взаємодій, частиною якої вона є; по-друге, ідейні та методологічні основи цивілізаційних підходів А. Тойнбі та Ф. Броделя різні; по-третє, проблема міжцивілізаційних запозичень в роботах обох істориків не носила самостійного характеру, часто була периферійною для них; по-четверте, питання, пов'язані з міжцивілізаційним запозиченням розкриваються істориками на різному емпіричному матеріалі та на прикладах різних цивілізацій. Все це ускладнює вибір підстав (критеріїв) для такого аналізу та ускладнює придання йому характеру системності. Якщо А. Тойнбі висвітлював процеси та результати дослідження міжцивілізаційних запозичень в ряді робіт узагальнюючого характеру, то Ф. Бродель цього майже не робив: свою ерудицію він направив на дослідження взаємозв'язку різних деталей як «множини множин» і так поволі історії мало вдаючись до широких теоретичних узагальнень [Сыздыкова, 2010, с. 57].

Для А. Тойнбі цивілізація – соціокультурна цілісність, заснована на універсальних (для неї) цінностях, які отримали вираз у світових релігіях, моралі, нормах права, мистецтві. Культура – смислове ядро цивілізації. Вона закладає життєву програму того чи іншого народу, визначає своєрідність та динамічність кожної цивілізації, згуртовує суспільство для «Відповідей» на «Виклики» історії, визначає прогрес цивілізацій та спрямованість розвитку. Виникнення цивілізацій є «Відповіддю» на «Виклики». «Викликами» можуть стати умови навколишнього географічного середовища або вороже соціальне оточення, якому необхідно протистояти, найчастіше військовим шляхом. У результаті формуються унікальні соціокультурні системи, що створюють свої ціннісні світи та забезпечують життєдіяльність людей.

Ф. Бродель не був близьким до того розуміння цивілізації, яке стало поширеним завдяки О. Шпенглеру та А. Тойнбі. Він розглядав цивілізацію як глобальні суспільства в масштабах ойкумени. Цивілізація, в його розумінні, являє собою складно-структурований простір, в якому безпосередньо розвивається життя людей з усіма його проявами. Лідер другого покоління школи «Анналів» не намагався виділити кількість цивілізацій, окреслити їх ознаки, знайти критерії, за якими слід відносити народи до тих чи інших цивілізацій. Здається, що його цивілізаційна модель нагадує «матрьошку», тобто у рамках великих цивілізацій можна виділити регіональні, а в рамках регіональних – національні. Цивілізація для французького історика – «найстійкіший, найдавніший персонаж людської історії». Змінюється економіка, політичні інститути, суспільства випливають одне з іншого, а цивілізації залишаються [Авакян, 2015, с. 143].

Здатність до запозичень або відмови від них історик також розглядав як ознаку цивілізацій. Це природно, тому що передбачає цілісну оцінку того чи іншого явища, ціннісну і практичну, що може бути здійснено лише в соціально зрілих та самостійних

системах. Новаторством Ф. Броделя стало те, що він показав глобальний світ-економіку (наприклад, середземноморський світ епохи Філіпа II) як єдину світ-систему, яка одночасно включала декілька цивілізацій. Для таких систем торгова, економічна, військова взаємодія цивілізацій (мирна або не мирна) є органічною [Бродель, 2002]. Для економічних світ-систем найважливішим параметром він виділяв рух товарів, грошей та людей. У світ-системному підході Ф. Броделя проблема руху ідей не є провідною. Світ-економіка Ф. Броделя – це перш за все матеріальні світи. Але саме звернення Ф. Броделя до цивілізаційного підходу та виділення ним цивілізацій як самостійних одиниць історичного процесу дає змогу говорити про багатофакторне бачення світу з боку історика та непряме визнання ним обмеженості власного економічного підходу.

Соціокультурні запозичення Ф. Броделем показані в контексті структур повсякденності, оскільки вони проявляються в буденному житті великої кількості людей. Саме поведінка людей, яка склалася на основі певних ціннісних канонів та нормативних систем служить фактором, який дозволяє зрозуміти сенс часу та події. Історик надає такий приклад: небажання Візантії співпрацювати з Західним світом проти мусульманської (турецької) навали виглядає ірраціонально, але воно продиктовано ціннісно-поведінковими імперативами православної цивілізації, яка не допускала в той час співпраці з латинським світом. Світ ісламу представлявся менш неприйнятним для Візантії. Аналогічну проблему А. Тойнбі показував на прикладі зіткнення ісламської та західної цивілізацій: еменський імам з великими труднощами йде на прийняття західних військових технологій, але відмовляється від використання інших досягнень західної цивілізації, інша цивілізація ним розглядається як ціле, її елементи сприймаються, як здатні проникнути в традиційні структури, зруйнувати або перетворити їх, тому вони просто не можуть бути прийняті [Тойнбі, 2003, с. 385–386].

Цивілізації для Ф. Броделя – тривалі часові протяжності. Головне в їх вивченні – інерції соціального та економічного життя. Він розумів цивілізації як щось більше, ніж культурно-історичні простори, розділені самотуністю, корінними особливостями та географічними межами. Вони розглядаються як пов'язані культурною дифузією (взаємопроникненням), що дозволяє цивілізаціям приймати чужі елементи.

Ф. Бродель виділяв в історії три рівні: географічний (геоісторія), соціальний (рівень структур) та індивідуальний (рівень активності людини), а також майже не рухливі процеси – структури, більш рухливі середньострокові процеси (кон'юнктури) та короткострокові події. Структури найстійкіші та консервативні. На рівні структур міжцивілізаційна взаємодія і запозичення відбуваються найменше, на рівні кон'юнктури для них можуть бути більш сприятливі умови, можливі запозичення і на рівні короткотривалих подій, але тут, нам здається, є широкі можливості для проявів випадковостей. Соціокультурні запозичення – явища, які мають тривалість, а не подієвість, саме такими вони постають в

«Граматиці цивілізацій» [Бродель, 2008].

На відміну від Ф. Броделя, А. Тойнбі не виділяв у цивілізаціях будь-які рівні та відповідно не розглядав міжцивілізаційні запозичення у цьому аспекті і вказував, що міжцивілізаційні запозичення можуть мати місце вже в період становлення цивілізації. Трансформаційні процеси в архаїчному світі йдуть під впливом проникнення культур іншого суспільства, цивілізаційно зрілого. Якщо суспільство ще не вступило в фазу будівництва цивілізації, то вплив на нього буде мінімальним. Опір іноцивілізаційному впливу історик пов'язував зовсім не з прагненням захистити себе від проникнення чужої культури, а загальною ірраціональною ворожнечею до чужої цивілізації. Культура, яка втручається, розпадається на окремі частини, які синтезуються в іншому порядку. Сила проникнення іноцивілізаційного елемента зворотньо пропорційно його ціннісному впливу. Наприклад, економічний компонент приймається чужою культурою найбільш легше, за ним слідує політичний, а ось власне культурний приймається складніше, оскільки він безпосередньо пов'язаний з духовними цінностями, які встановлюють облік цивілізації. Ф. Бродель також вказував на те, що ідеї та духовні цінності запозичуються складніше. А. Тойнбі виділяв два основні канали проникнення іноцивілізаційного впливу: війна та торгівля, причому провідне місце належить війні. Ці ж канали ми бачимо і в концепціях Ф. Броделя.

Також англійський історик вказував на демографічну дифузність цивілізацій, яка створює поле для запозичень. Людський матеріал, наприклад, з боку варварів, проникає в цивілізацію через військовополонених, заручників, потім торговців, і нарешті, завойовників. Якщо відбувається зіткнення варварів та цивілізації, то контакти такого роду призводять до того, що економічний механізм варварів підпорядковується економічному механізму тієї цивілізації, яку вони розорюють. Прикладом може слугувати Римська імперія, яка справила найбільший вплив на варварський світ, навіть перебуваючи в стані занепаду.

Елементи чужої культури адаптуються завдяки утилітаризму. Ми вважаємо, що характеристики культурних відносин цивілізації та варварської периферії можуть бути перенесені і на характеристики відносин більш-менш розвинених цивілізацій, навіть сучасних розвинених суспільств та народів, що розвиваються. Представники менш розвинутих цивілізацій (наприклад, мігранти афро-азійського походження) ведуть себе нерідко по відношенню до розвинених сучасних країн як «зовнішній пролетаріат», який прагне оселитися в привабливому для себе світі розвинутої цивілізації або утилітарно використовувати її досягнення у себе вдома. Народи пристосовують запозичення до своїх потреб, переробляють їх, зазначає А. Тойнбі. Ми можемо побачити безліч прикладів пристосування елементів західної індустріальної цивілізації до цивілізацій незахідних. Найчастіше запозичуються технології та відповідні їм економічні відносини. За цим йде запозичення деяких політичних структур або імітація їх запозичення. Водночас виникають різноманітні

синтези, наприклад, синтези правових систем. Колишні колонії запозичували з правових систем своїх митрополій, які носили утилітарний характер, поширювалися на торгове, підприємницьке право, деякі сфери процесуального права. Але норми, які стосуються регулювання структур повсякденності (шлюбно-сімейних відносин, особистих немайнових відносин, спадкового права) виявилися найменше підвергнуті запозиченням, тому дотепер регулюються нормами звичайного або релігійного права. В результаті виникають химерні правові синтези місцевих та запозичених, головним чином романо-германських та англо-саксонських норм.

Фактором, який збільшив міжцивілізаційні контакти, стало взаємопроникнення цивілізацій Старого і Нового світів, вважав А. Тойнбі [Тойнбі, 2003, с. 44]. Він також зазначав, що погляд, згідно з яким Західний світ став відправною точкою світової експансії є ілюзією західного спостерігача. Західний спостерігач часто випускає з поля зору процеси, які мали місце в інших частинах світу, наприклад, китайські, індійські та арабські торговельні експансії, які також вели до міжцивілізаційного проникнення і соціокультурним змінам як в минулому так і в теперішньому.

Запозичення може не сприйматися з ідеологічних причин. Як приклад, А. Тойнбі наводив позицію російських старовірів. Вони були категоричними противниками запозичення західних технологій, у тому числі військових, які були життєво необхідні для виживання та збереження незалежності російської держави. Старообрядці, беззавітно віруючи в Бога, вважали, що Бог збереже свій народ, якщо той буде неухильно дотримуватися його заповітів. У силу нечисленності старообрядців цю позицію неможливо було перевірити практикою. Однак англійський історик вважав, що для людей, які керувалися насамперед системою своїх цінностей, така позиція була логічною та щирою.

А. Тойнбі поставив питання про те, чи може відстала країна або цивілізація, переймаючи матеріальні та інтелектуальні досягнення більш розвинених цивілізацій, переступити через кілька ступенів розвитку. Він вважав, що така можливість існує та визначається специфікою економічного та культурного розвитку країни, але вона не абсолютна. Відстала нація часто вульгаризує запозичення у процесі пристосування до своєї, більш примітивної культури. А. Тойнбі зазначав, що запозичення Петром I західних технологій та науки не тільки не поставили Росію на шлях розвитку західної цивілізації, а й послалили такі відживаючі або віджили вже в розвинених країнах елементи цивілізації, як царизм та кріпацтво [Тойнбі, 2003, с. 50]. Комуністична Росія виявилася, за словами А. Тойнбі, першою незахідною країною, яка прийнявши західні технології, не запозичила західну культуру. Він особливо це підкреслює, оскільки аналіз інших цивілізацій показує, що разом з запозиченням західних технологій запозичується і західна культура. На це вказував і Ф. Бродель, який вважав це положення особливо актуальним для країн Африки.

Для Китаю стимулом до запозичень елементів

західної цивілізації, на думку А. Тойнбі, спочатку була допитливість. В Японії та Китаї прозахідні настрої формувалися знизу та були інтелектуальними рухами. Як закономірність, що сприяє цивілізаційним запозиченням, можна відзначити секулярність цивілізації, яка служить донором для цих запозичень. Так, наприклад, А. Тойнбі вказував на те, що секулярність західної культури, яка бере початок у XVII ст. сприяла поширенню її досягнень, а релігійна бідність елліністичної культури сприяла запозиченню її елементів іншими народами Середземномор'я [Тойнбі, 2003, с. 68].

Ісламський світ, відчуваючи потребу до систематичної теології, звернувся, як і християнський світ, до грецької філософії. Християнство й іслам складаються з елліністичних елементів. На цих прикладах А. Тойнбі показував, що запозичувати ідеї можна, але ці ідеї запозичуються вибірково та сприяють формуванню принципово нової цивілізації. Елементи цивілізації, які відіграють позитивну роль в рідному контексті, можуть виявитися негативними в чужому. Запозичений елемент культури прирікає приймаючу систему на перебудову. Іноді вона може бути досить радикальною. Запозичення одного елемента культури може з необхідністю викликати запозичення інших та позначитися на соціальній організації в цілому. Прикладом може слугувати реформа єгипетської армії, яку проводив в 20-ті роки XIX ст. султан Мухаммед Алі. Запозичення західних військових технологій, організації армійської медицини зажадали створення системи спеціалізованих навчальних закладів. Поступово така реформа привела до поширення нового типу світогляду та взаємин у суспільстві.

А. Тойнбі виділяв дві форми ставлення до зовнішнього тиску, який чиниться на цивілізації: «зелотизм» та «іродіанство». Ці форми ми можемо також розглядати як форми відношення до іноцивілізаційних запозичень. Англійський історик вбачав можливим поширення цих термінів і на інші цивілізації, що опинилися в подібних умовах. «Зелоти» – це люди, які шукають порятунку від невідомого у відомому, вторгненню новачки вони протиставляють традицію. «Зелотизм» можна розглядати як архаїзм, викликаний до життя тиском зовні. Як приклад сучасного «зелотизму» він називав ваххабізм Центральної Аравії, який поширився і в інших ісламських країнах. «Іродіанство» представляє собою форму космополітизму. Представники цього напрямку вважали, що найкращий спосіб уберегтися від невідомого – опанувати його секрет. Насамперед, вони прагнули опанувати військове мистецтво наступаючої цивілізації, щоб спираючись на нього, а не на своє застаріле військово мистецтво, перемогти ворога. А. Тойнбі неодноразово вказував, що саме запозичення в сфері військового мистецтва найбільш часто є першими іноцивілізаційними запозиченнями. Історик вважав, що «іродіанська» «Відповідь» на «Виклики» іншої цивілізації незрівнянно більш ефективна, ніж «зелотська» [Тойнбі, 2003, с. 77].

У роботі «Грамматика цивілізацій» Ф. Бродель розглядав міжцивілізаційні запозичення як в історіософсько-методологічному аспекті, так і на

конкретному емпіричному матеріалі [Бродель, 2008]. Наприклад, Російська імперія подається французьким істориком як самостійна, самодостатня макро-структура цивілізаційного характеру. Для неї можна виділити кілька кон'юктур міжцивілізаційної взаємодії, які навіть накладалися в окремих випадках одна на одну. До таких кон'юктур можна віднести час вікінгів, які призивалися або наймалися на військову службу, час активної взаємодії з Візантією, включаючи прийняття православ'я, час монгольського панування, коли російські землі опинилися в складі Золотої Орди, починаючи з Івана III історик вказує на поворот в бік Заходу, який наростав та досяг піку між правлінням Петра I і 1917 роком. Таким чином, на прикладі однієї цивілізаційної системи ми можемо побачити декілька кон'юктур, що діяли в різний час та зумовили добровільне або примусове прийняття впливу різних цивілізацій, а отже, прийняття запозичень. Як істинний француз, Ф. Бродель не міг не підкреслити позитивний вплив французької культури на Росію починаючи з Катерини II.

На підставі методології Ф. Броделя такі ж хвили-кон'юктури можна виділити і для інших цивілізацій. В історії японської цивілізації була сильна в стародавньому світі епоха китайської культурної кон'юктури, яка дозволила запозичити гончарний круг, виплавку заліза, монети, рис, ритуали. Навіть сама назва «Я-пен» («Країна Сонця, що сходить») прийшло з Китаю. Японія зберігала деякі елементи китайської культури навіть тоді, коли їх втратив сам Китай, наприклад, китайську музику. У стародавні часи та ранне середньовіччя з Китаю перейняли норми права, державні інститути, архітектуру, ієрогліфи. У плануванні столиці дотримувалися китайських зразків [Бродель, 2008, с. 281]. Але цей вплив був поширений, головним чином, на невелике коло осіб, пов'язаних з імператорським палацом. Аналогічно історик розглядав і французький вплив на Росію в XVIII–XIX століттях, який також поширювався на невелике коло представників еліт і цей вплив в той час не було відчутно в народній культурі.

«Історію творять люди» Ф. Бродель це постійно підкреслював. Але будь-які дії людини визначаються бар'єрними можливостями, це стосується і можливостей міжцивілізаційних запозичень. Будь-яке запозичення отримує оцінку. Цивілізації можна порівняти з гігантськими товарними станціями, куди приходять різні вантажі, де постійно отримують оцінку на можливість запозичення іноцивілізаційні культурні, економічні, політичні, соціальні віяння [Бродель, 2008, с. 59]. Цивілізації можуть наполегливо відмовлятися від дару зовні. Ф. Бродель навіть говорив про те, що не може цивілізація бути гідною назви «цивілізація», якщо немає того, від чого б вона не відмовилася. Прикладом такої відмови від запозичень може слугувати відмова від Реформації в Іспанії, Франції та Італії. Тобто, цивілізаційні простори не прозорі для постійного прийому цінностей. У поняття «цінності» Ф. Бродель вкладав дуже неоднозначний сенс. Під цінностями він розумів технології, культурні досягнення, ідеї, звичаї. Таким чином, до цінностей історик відносив загартування сталі, виплави воску, релігійний культ та філософські системи. Для

цивілізації характерна специфіка колективного мислення, яка запозичується, передається найбільш важко.

Довготривале життя цивілізацій не є монотонним, воно переплітається з кон'юнктурою часу, які надають їм тривалі флуктуації та коливання. Ці кон'юнктури роблять можливими або неможливими ті чи інші запозичення. Можна вважати, що метод часу великої тривалості вплинув на розгляд Ф. Броделем цивілізаційних запозичень, хоча б тому, що для входження таких запозичень у цивілізацію дійсно потрібен час і вони простежуються протягом часу. Минуле цивілізацій – постійні запозичення при збереженні самобутності. Феномен сучасності – всепланетарне проникнення індустріальної цивілізації. Однак історик підкреслював, що якщо інші цивілізації адаптують технічні нововведення, вони все одно продовжують існування ще тривалий час і термін «цивілізація» ще буде використовуватися у множині.

У ряді випадків відсутність міжцивілізаційних контактів Ф. Бродель розглядав як причину повільного історичного розвитку. Так, наприклад, однією з причин повільного культурного розвитку Чорної Африки Ф. Бродель вбачав в її ізольованості, і навпаки, він вказував на те, що вищі політичні, культурні форми в Африці виникли там, де був контакт із зовнішнім світом. Вчений вважав, що світ Африки дуже сприйнятливий до зовнішнього впливу, здатний зв'язувати його зі своєю культурою. Незважаючи на зовнішні впливи, основні соціальні структури залишаються у рамках традицій. Історик зазначав, що результатом взаємодії Африки і європейської цивілізації періоду колоніалізму стало проникнення гігієни, адміністрування, медицини, освіти, техніки, монетарних систем, писемності, приватної власності. Традиційне мистецтво втрачало свою релігійну основу та набувало чисто декоративних рис, християнство й іслам накладалися на місцеві культури, національні літератури створювалися на західних мовах та були пронизані західним впливом. Однак африканський світ залишається африканським, який дуже гнучкий в плані пристосування, асиміляції, тобто західна цивілізація не поглинула африканський світ. Це ілюструє тезу Ф. Броделя про те, що індустріальна цивілізація – одна з рис західної цивілізації, світ сприймає дану сторону, але не всю західну цивілізацію цілком [Бродель, 2008, с. 152–156].

Що ж не можуть запозичувати цивілізації згідно з Ф. Броделем? Свої структури, які існують тривалий час та виявляються через порівняння цивілізацій одна з одною на великих часових відрізках. Цивілізації будуть відкидати культурні блага, якщо вони несуть загрозу їх структурам, фундаментам. Ця відмова запозичувати буде різкою, ворожою. Ф. Бродель зазначав, що активно відбуваються міжцивілізаційні запозичення під час зіткнення цивілізацій. Наприклад, колоніалізм є одним з варіантів зіткнення цивілізацій. При цьому переможений завжди поступається. У цей час відбуваються культурні запозичення, часто благодотворні. Але ці поступки тимчасові, запозичення мають свої межі: християнство, потрапивши в Чорну Африку, створило синтетичні культури з місцевими віруваннями, але не витіснило їх. Переможений

поступився, але зберіг свою самобутність [Бродель, 2008, с. 147]. Як одну з форм, у яких відбуваються міжцивілізаційні запозичення, Ф. Бродель, як і А. Тойнбі, розглядав торгівлю, тобто купівлю товару виробленого в країні, яка належить до іншої цивілізації, слід розглядати як запозичення. Численні стійкі торговельні зв'язки, які охоплюють величезні регіони (наприклад, Середземномор'я в XVI ст.) створюють світи-економіки (світ-системи). До початку «довгого XVI ст.» осовий поділ західноєвропейським ядром, де високооплачувані кваліфіковані ремісники виробляли малотоннажну продукцію з високою доданою вартістю та східноєвропейською периферією, де масові товари першої необхідності із низькою доданою вартістю вироблялися більш дешевою робочою силою. Товарообмін між цими цивілізаційними регіонами привів до накопичення капіталу в західноєвропейському ядрі. Таким чином, структура запозичень, здійснюваних через торгівлю, може привести в довгостроковій перспективі до глобальних наслідків [Lee, 2018]. Історик економічним аспектам міжцивілізаційного обміну не надавав такої уваги, для А. Тойнбі цивілізації – перш за все, культурні монади, а для Ф. Броделя – соціально-економічні системи, здатні утворювати світи-економіки та пов'язані культурною дифузією. У цих світах-економіках запозичення ведуться в ході торгового обороту товарів.

Вивчення концепції Ф. Броделя дозволяє виділити моделі запозичень. По-перше, запозичення може мати місце тоді, коли складається відповідна необхідна кон'юнктура. Воно не буває довільним. По-друге, запозичення можуть бути добровільними (запозичення ідей Реформації) або вимушеними (запозичення християнства багатьма африканськими народами під впливом колоніалізму, або політичних структур східного суспільства в Росії, які формувалися під впливом залежності від монгольської Орди). По-третє, запозичені елементи раціональні, роблять цивілізації більш стійкими, як правило, приносять практичну перевагу (запозичення елементів візантійської архітектури в ісламських країнах, китайських ієрогліфів японцями, арабської медицини та хімії європейцями). По-четверте, запозичувати можна у цивілізації сучасних та у цивілізації минулого (прикладом останнього може слугувати запозичення деяких ритуалів, одягу, навіть кулінарних рецептів в ісламських країнах у цивілізації Стародавнього Сходу та запозичення європейською середньовічною цивілізацією аристотелизму в античності).

Міжцивілізаційні запозичення можуть мати місце і в ситуаціях конфлікту та міжцивілізаційного співробітництва, оскільки ці запозичення відносяться до військової, технологічної та економічної сфер, спрямовані на підвищення стійкості, забезпечення життєвих потреб країн. Порівняно нечасто ми зустрічаємося із запозиченнями, які несуть непрагматичний характер та не мають позитивного утилітарного значення. Запозичення можуть відбуватися не дивлячись на конфлікти інтересів та цінностей. Важливо пам'ятати, що цілий ряд

запозичень, в тому числі здатних вирішувати соціальні та економічні проблеми породжує протистояння (такі ситуації А. Тойнбі назвав проявом «зелотства»). Тому, стикаючись з приходом в тіло цивілізації інокультурного елементу, еліти або зацікавлені в запозиченні інші верстви населення повинні бути готові до опору з боку традиціоналізму. Саме А. Тойнбі показував механізм можливого опору запозичень з боку традиційного суспільства та потенціал такого опору, що має практичне значення для тих сил, які здійснюють політику запозичення та для фахівців, які вивчають механізм культурної дифузії.

Наразі індустріальні технології здебільшого надають універсальний характер світу предметності. Відмінності у світі предметності різних цивілізацій стираються, хоча ще національні, релігійні особливості залишаються, навіть мають яскраву вираженість (наприклад, одяг в ісламських країнах). Але А. Тойнбі попереджав, що найбільш важко буде запозичувати у світі політичні та правові ідеї. Він показував це на прикладі африканських країн, де незабаром після здобуття незалежності парламентаризм зазнав краху, опозиція виявилася розгромленою, влада стала створювати корупційно-родинні структури, які виявилися вписаними в структури традиційного суспільства. У ряді країн Азії та Африки це триває досі. Деякі країни (Індія, Японія) успішно імітують запозичені на Заході демократичні інститути, зберігаючи при цьому традиційні відносини та організацію управління.

А. Тойнбі вказував на формування єдиної світової цивілізації, вважав її результатом технологічних досягнень, які дала світу західна індустріальна цивілізація. Але він був далекий від того, що світ з часом цілком придбає єдиний нормативний та ціннісний вигляд. Учений не вважав, що сучасна йому західна цивілізація – ідеальний зразок для наслідування. Західний динамізм може бути згубний як для культури, так і природи. Він навіть сподівався, що західний динамізм та китайський консерватизм зможуть в майбутньому створити збалансовану модель розвитку. Практика економічного розвитку показує, що А. Тойнбі мав рацію: технологічні запозичення як запозичення деідеологізовані, найбільш легше сприймаються. З аналізу спадщини Ф. Броделя також випливає, що саме технологічні запозичення, пов'язані з життєзабезпеченням, ми можемо спостерігати як найбільш масові. Запозичення, пов'язані з цінностями, приживаються набагато важче.

А. Тойнбі та Ф. Бродель заперечували універсальний характер соціальних закономірностей. Такі закономірності неможливі, оскільки цивілізаційні системи унікальні, в їх рамках неможливі однозначні зв'язки та взаємодії. Ф. Бродель не виявляв зв'язку між різними підсистемами цивілізації, так як унікальність цивілізацій не породжує зв'язків жорсткої детермінації. Джерелом змін може слугувати будь-яка сфера життя суспільства, так як історичний процес припускає випадковість та непередбачуваність. З цього методологічного положення загального характеру ми можемо вивести положення про те, що можливі також випадкові, непередбачувані міжцивілізаційні запозичення. Оскільки А. Тойнбі та Ф. Бродель виділяли

активність суб'єктивного фактору, то запозичення можуть бути також зумовлені суб'єктивним фактором, наприклад, перемогою прихильників або супротивників тих чи інших запозичень. Особливо слід виділити поняття «культурної дифузії», яке використовував Ф. Бродель. Через це поняття розкривається процес передачі культурних цінностей від однієї цивілізації до іншої. Культурна дифузія може носити і випадковий характер.

Висновки. Аналіз праць А. Тойнбі та Ф. Броделя дозволяє стверджувати, що вони виділили декілька закономірностей щодо процесу міжцивілізаційних запозичень. По-перше, найлегше запозичуються матеріальні цінності та технології, які не мають зв'язку з різними формами ідеології, наприклад, з релігією. По-друге, практично не запозичуються або запозичуються з великими труднощами ті елементи, які здатні зруйнувати або змінити базові структури цивілізацій (соціальні відносини, в тому числі гендерні, політичні інститути, ідеологічні системи, системи духовних цінностей). По-третє, цивілізації настільки стійкі, що навіть ідеологічні запозичення, що відбулися не можуть змінити їх облік. По-четверте, цивілізації мають механізм відбору запозичень.

Таким чином, при тому, що методологічні підходи та ідейні складові вчень А. Тойнбі та Ф. Броделя дуже різні, в цілому їх розуміння міжцивілізаційних запозичень подібні. Загальним для підходів А. Тойнбі та Ф. Броделя стосовно цивілізаційних запозичень є пріоритет історичного над логічним, визнання самоцінності особливого й єдиного, а також суб'єктивного фактору в історичному процесі. Якщо Ф. Бродель вважав, що процес міжцивілізаційних взаємодій, який супроводжується запозиченнями йде безперервно, постійно, це органічна частина історичного процесу, то з аналізу робіт А. Тойнбі така органічність не випливає. А. Тойнбі звертав увагу на те, що процес міжцивілізаційних запозичень лише один з аспектів взаємодії цивілізацій, який здійснюється не завжди, а при відповідних умовах. На відміну від Ф. Броделя, А. Тойнбі представив через теоретичне узагальнення форми культурного відношення до міжцивілізаційних запозичень – «зелотство» та «іродіанство».

Розуміння розвитку людства, запропоноване А. Тойнбі та Ф. Броделем ґрунтуються на визнанні самобутності, унікальності культур та полілінійності шляхів розвитку історії. За великим рахунком, наявність саме цих факторів робило запозичення можливими в минулому та продовжують зберігати можливості для них в сьогоденні. Адже для того, щоб запозичувати, історичні спільності повинні відрізнятися соціокультурно та мати базис для різних варіантів технологічного, економічного розвитку. Без такого розмаїття запозичень, а значить і взаємозбагачення цивілізацій та культур бути не може.

Дослідники зійшлися на тому, що сучасна модернізація зробила західну цивілізацію головним донором для запозичень, також вони визначили і можливі зміни, у тому числі підвищення ролі Сходу в майбутньому. Закономірності здійснення міжцивілізаційних запозичень, які логічно впливають з робіт А. Тойнбі та Ф. Броделя відображають історичний

розвиток людства до 1970 – 1980 рр. Процес міжцивілізаційних запозичень продовжується. Наукова спадщина А. Тойнбі та Ф. Броделя може бути екстрапольована для дослідження сучасних глобальних процесів міжцивілізаційного обміну та прогнозування форм взаємодії цивілізації в майбутньому.

Список використаних джерел

- Hall, I., 2014. 'Time of Troubles': Arnold J. Toynbee's twentieth century, *International Affairs*, Volume 90, Issue 1, January 10, p. 23–36. Doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12093>. [Online]. Доступно: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2346.12093> (дата звернення: 05.02.2021).
- Lee, R., 2018. Lessons of the Longue Durée: The Legacy of Fernand Braudel. *Historia Critica* 69, p. 69–77, Doi: <https://doi.org/10.7440/histcrit69.2018.04> [Online]. Доступно: <http://www.scielo.org.co/pdf/rhc/n69/0121-1617-rhc-69-00069.pdf> (дата звернення: 05.03.2021).
- Osterhammel, J., 2017. Arnold Toynbee and the problems of today, *Bulletin of the GHI*. Spring, p. 69–87.
- The 2017 Toynbee Prize Lecture: "Arnold Toynbee and the Problems of Today" (Jürgen Osterhammel)*, 2017. January 6, *Toynbee Prize Foundation*. [Online]. Доступно: <https://toynbeeprize.org/posts/the-2017-toynbee-prize-lecture-arnold-toynbee-and-the-problems-of-today-jurgen-osterhammel/> (дата звернення: 27.01.2021).
- Resum, R., 2011. Fernand Braudel e a geo-história das civilizações, *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, Rio de Janeiro, v. 18, n. 1, jan.–mar., p. 67–83.
- Wallerstein, I., 1987. Historical systems as complex systems, *European Journal of Operational Research*. Amsterdam, vol. 30, № 2, p. 203–207.
- Авакян Л. А., 2015. Особенности цивилизационного подхода Фернана Броделя. *Научное мнение: научный журнал*, Санкт-Петербургский университетский консорциум, № 2, с. 141–145.
- Грамматика цивілізацій / Фернан Бродель*, 2008. Предисл. М. Эмара; пер. с фр., Москва: Издательство «Весь Мир», 552 с. [Online]. Доступно: [http://http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20\(1963\)%202008%20552%D1%81.pdf](http://http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20(1963)%202008%20552%D1%81.pdf) (дата звернення: 13.09.2020).
- Бродель, Ф., 2002. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*, Ч. I, Роль среды, Москва: Языки славянской культуры, 496 с. [Online]. Доступно: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/brodel/index.php (дата звернення: 19.10.2020).
- Бродель, Ф., 2003. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*: Ч. II, Коллективные судьбы и универсальные сдвиги, Москва: Языки славянской культуры, 808 с.
- Бродель, Ф., 2002. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*: Ч. III, События. Политика. Люди, Москва: Языки славянской культуры, 552 с.
- Вощенко, В. Ю., 2013. Футурологічний потенціал цивілізаційної концепції А. Тойнбі, *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, вип. 6 (3), с. 88–92. [Online]. Доступно: http://www.dnu.dp.ua/docs/zborniki/fsnm/program_56d3e661551b8.pdf (дата звернення: 07.04.2021).
- Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В., 2001. *Французька історіографія ХХ століття*. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, Львів: Класика, 170 с. [Online]. Доступно: <http://194.44.152.155/elib/local/sk652797.pdf> (дата звернення: 16.05.2021).
- Зашкільняк, Л., 1999. *Методологія історії від давнини до сучасності*, Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 228 с.
- Зашкільняк, Л., 2007. *Сучасна світова історіографія*, посібник для студентів історичних спеціальностей університетів, Львів: ПАІС, 312 с. [Online]. Доступно: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Suchasna_svitova_istoriohrafia.pdf (дата звернення: 15.05.2021).
- Космина, В. Г., 2007. Методологічні контрверзи «дослідження історії» А. Тойнбі, *Український історичний журнал*, № 5, с. 145–158. [Online]. Доступно: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/5/11.pdf> (дата звернення: 13.01.2021).
- Космина, В. Г., 2011. *Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: монографія*, Запоріжжя: Запорізький національний університет, 310 с. [Online]. Доступно: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-599-332-2/978-966-599-332-2.pdf> (дата звернення: 13.01.2021).
- Павленко, Ю. В., 2001. *Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навч. посібник*, вид. 3–те, стереотип. / відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський, Київ: Либідь, 360 с. [Online]. Доступно: <https://uahistory.co/book/civilhistory/> (дата звернення: 19.02.2021).
- Рашковский, Е. Б., 1969. Структура и истоки философско-исторической концепции А. Дж. Тойнби, *Вопросы философии*, с. 111–119.
- Скоблик, В. П., 1993. *Взаємозв'язки цивілізації Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А. Дж. Тойнбі*: автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.03, Ужгородський ун-т., Ужгород, 22 с.
- Сыздыкова, М., 2010. У истоков мир-системного анализа. Фернан Бродель, *Межвузовский вестник*, № 1 (11), с. 67–71. [Online]. Доступно: <http://repository.nkzu.kz/5323/1/%D0%A3%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0.%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BD%20%D0%91%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C.pdf> (дата звернення: 04.02.2021).
- Таран, Л. В., 2007. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української), *Український історичний журнал*, № 2, с. 185–197. [Online]. Доступно: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/2/13.pdf> (дата звернення: 15.05.2021).
- Теорія цивілізації та гуманітарні проблеми людства*, 2015. Монографія / Т. В. Горбатюк, Т. В. Данилова, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, Київ, Ніжин: Лисенко М. М., 640 с.
- Тойнбі, А. Дж., 2003. *Цивілізація перед судом історії: збірник* / пер. с англ., 2–е изд., Москва: Айрис-пресс, 592 с.

Трубникова, Н. В., 2002. Регионы Азии и метод Фернана Броделя, *Известия Томского политехнического университета*, Т. 305, вып.: Сибирь в евразийском пространстве, с. 175–184. [Online]. Доступно: http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/5687/1/bulletin_tpu-2002-305-7-18.pdf (дата звернення: 13.03.2021).

Февр, Л., 1991. *Бої за історію*, пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича і Ю. Н. Стефанова, стаття А. Я. Гуревича, комент. Д. Э. Харитоновича, Москва: Наука, 635 с.

Хантингтон, С., 2003. *Столкновение цивилизаций* / пер. Т. Велимеева, Ю. Новикова, Москва: ООО «АСТ», 603 с. [Online]. Доступно: <http://grachev62.narod.ru/hantington/content.htm> (дата звернення: 23.01.2021).

Хімяк, О., 2015. Сучасне бачення проблем цивілізацій, *Гуманітарні візії*, наук. журн. / Нац. ун-т «Львів. політехніка, Львів, Нац. ун-т «Львів. політехніка», Вип. 1, № 2, с. 73–78.

References

Avakjan, L. A., 2015. Osobennosti civilizacionnogo podhoda Fernana Brodelja. *Nauchnoe mnenie* [Features of the civilizational approach of Fernand Braudel], nauchnyj zhurnal, Spb.: Sankt-Peterburgskij universitetskij konsorcium, № 2, s. 141–145. (in Russian).

Brodell, F., 2002. *Sredizemnoe more i sredizemnomorskij mir v jepohu Filippa II* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Age of Philip II], Ch. I, Rol' sredi, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 496 s. [Online]. Dostupno: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/brodell/index.php (data zvernennja: 19.10.2020). (in Russian).

Brodell, F., 2003. *Sredizemnoe more i sredizemnomorskij mir v jepohu Filippa II* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Era of Philip II]: Ch. II, Kollektivnye sud'by i universal'nye sdvigi, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 808 s. (in Russian).

Brodell, F., 2002. *Sredizemnoe more i sredizemnomorskij mir v jepohu Filippa II* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Era of Philip II]: Ch. III, Sobytiya. Politika. Ljudi, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 552 s. (in Russian).

Dyupon-Mel'ny`chenko, Zh.-B., Adadurov, V., 2001. Francuz`ka istoriografija XX stolittya. Navchal`ny`j posibny`k dlya studentiv gumanitarny`x fakul'tetiv vy`shhy`x navchal`ny`x zakladiv, L`viv: Klasy`ka, 170 s. [Online]. Dostupno: <http://194.44.152.155/elib/local/sk652797.pdf> (data zvernennya: 15.05.2021). (in Ukrainian).

Fevr, L., 1991. *Boi za istoriju* [Fights for History]. Per. A. A. Bobovicha, M. A. Bobovicha i Ju. N. Stefanova, stat'ja A. Ja. Gurevicha, komment. D. Je. Haritonovicha, Moskva: Nauka, 635 s. (in Russian).

Grammatika civilizacij / Fernan Brodel' [The Grammar of Civilizations / Fernand Braudel], 2008. Predisl. M. Jemara; per. s fr., Moskva: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 552 s. [Online]. Dostupno: [http://http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20\(1963\)%202008%20552%D1%81.pdf](http://http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20(1963)%202008%20552%D1%81.pdf) (data zvernennja: 13.09.2020). (in Russian).

Hall, I., 2014. 'Time of Troubles': Arnold J. Toynbee's twentieth century, *International Affairs*, Volume 90, Issue 1, January 10, p. 23–36. Doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12093>. [Online]. Dostupno: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2346.12093> (data zvernennja: 05.02.2021). (in English).

Hantington, S., 2003. *Stolknovenie civilizacij* [Clash of Civilizations] / per. T. Velimeeva, Ju. Novikova, Moskva: ООО «АСТ», 603 s. [Online]. Dostupno: <http://grachev62.narod.ru/hantington/content.htm> (data zvernennja: 23.01.2021). (in Russian).

Kosmy`na, V. G., 2007. Metodologichni kontroverzy` «doslidzhennya istoriyi» A. Tojnbi [Methodological controversies of "Preceding History" A. Toynbi], *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal*, № 5, s. 145–158. [Online]. Dostupno: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/5/11.pdf> (data zvernennya: 13.01.2021). (in Ukrainian).

Kosmy`na, V. G., 2011. *Problemy` metodologiyi cy`vilizacijnoho analizu istory`chnogo procesu* [Problems of methodology of civilization analysis of the historical process], monografiya, Zaporizhzhya: Zaporiz`ky`j nacional`ny`j univ`rsytet, 310 s. [Online]. Dostupno: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-599-332-2/978-966-599-332-2.pdf> (data zvernennya: 13.01.2021). (in Ukrainian).

Lee, R., 2018. Lessons of the Longue Durée: The Legacy of Fernand Braudel. *Historia Critica* 69, s. 69–77, Doi: <https://doi.org/10.7440/histcrit69.2018.04> [Online]. Dostupno: <http://www.scielo.org.co/pdf/rhc/n69/0121-1617-rhc-69-00069.pdf> (data zvernennia 05.03.2021). (in English).

Zashkil`nyak, L., 1999. *Metodologiya istoriyi vid davny`ny` do suchasnosti* [Methodology of history from antiquity to the present], L`viv: L`vivs`ky`j nacional`ny`j univ`rsytet im. I. Franka, 228 s. (in Ukrainian).

Zashkil`nyak, L., 2007. *Suchasna svitova istoriografija* [Modern world historiography], posibny`k dlya studentiv istory`chny`x special`nostej univ`rsytetiv, L`viv: PAIS, 312 s. [Online]. Dostupno: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Suchasna_svitova_istoriohrafia.pdf (data zvernennya: 15.05.2021). (in Ukrainian).

Osterhammel, J., 2017. Arnold Toynbee and the problems of today, *Bulletin of the GHI*. Spring, s. 69–87. (in English).

Pavlenko, Yu. V., 2001. *Istoriya svitovoyi cy`vilizaciyi. Sociokul`turny`j rozvy`tok lyudstva* [History of the Holy Civilization. Social and cultural development of people], navch. posibny`k, vy`d. 3–tje, stereoty`p. / vidp. red. ta avtor vst. slova S. Kry`ms`ky`j, Ky`yiv: Ly`bid`, 360 s. [Online]. Dostupno: <https://uahistory.co/book/civilhistory/> (data zvernennya: 19.02.2021). (in Ukrainian).

Skobly`k, V. P., 1993. *Vzayemozv'yazky` cy`vilizaciyi Zaxodu i Sxodu v kul`turno-istory`chnij koncepciyi A. Dzh. Tojnbi* [The relationship between the civilization of the West and the East in the cultural and historical concept of A. J. Toynbi]: avtoref. dy`s...kand. ist. nauk: 07.00.03, Uzhgorods`ky`j un-t., Uzhgorod, 22 s. (in Ukrainian).

Syzdykova, M., 2010. U istokov mir-sistemnogo analiza. Fernan Brodel' [At the origins of world-systems analysis. Fernand Braudel], *Mezhvuzovskij vestnik*, № 1 (11), s. 67–71. [Online]. Dostupno: <http://repository.nkzu.kz/5323/1/%D0%A3%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0.%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BD%20%D0%91%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C.pdf> (data zvernennja: 04.02.2021). (in Russian).

Taran, L. V., 2007. Problemy` epistemologiyi istoriyi: vid pozy`ty`vizmu do postmodernizmu (na pry`kladi francuz`koyi, rosijs`koyi, ukrayins`koyi), *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal*, № 2, S. 185–197. [Online]. Dostupno: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/2/13.pdf> (data zvernennya: 15.05.2021). (in Ukrainian).

Teoriya cy`vilizacij ta gumanitarni problemy` lyudstva, 2015. [Theory of Civilization and Humanitarian Problems of Humanity], monografiya, Gorbatyuk, T. V., Dany`lova, T. V., Nacz., un-t bioresursiv i pry`rodokory`stuvannya Ukrayiny`, Ky`yiv, Nizhy`n, 640 s. (in Ukrainian).

The 2017 Toynbee Prize Lecture: "Arnold Toynbee and the Problems of Today" (Jürgen Osterhammel), 2017. Toynbee Prize Foundation, January 6. [Online]. Dostupno: <https://toynbeeprize.org/posts/the-2017-toynbee-prize-lecture-arnold-toynbee-and-the-problems-of-today-jurgen-osterhammel/> (data zvernennia: 27.01.2021). (in English).

Tojnbi, A. Dzh., 2003. *Civilizacija pered sudom istorii: sbornik* [Civilization before the Court of History] / per. s angl., 2–e izd., Moskva: Ajris-press, 592 s. (in Russian).

Trubnikova, N. V., 2002. Regiony Azii i metod Fernana Brodelja [Regions of Asia and Fernand Braudel's method], *Izvestija Tomskogo politehnicheskogo universiteta*, V. 305, vyp.: Sibir' v evrazijskom prostranstve, s. 175–184. [Online]. Dostupno: http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/5687/1/bulletin_tpu-2002-305-7-18.pdf (data zvernennja: 13.03.2021). (in Russian).

Rashkovskij, E. B., 1969. Struktura i istoki filozofsko-istoricheskoj koncepcii A. Dzh. Tojnbi [The structure and origins of the philosophical and historical concept of A. J. Toynbee], *Voprosy filosofii*, s. 111–119. (in Russian).

Resum, R., 2011. Fernand Braudel e a geo-história das civilizações, *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, Rio de Janeiro, v. 18, n. 1, jan. – mar., s. 67–83. (in English).

Voshhenko, V. Ju., 2013. Futurologichnij potencial civilizacijnoï koncepcii A. Tojnbi [Futurological potential of the civilization concept of A. Toynbee], *Filosofija i politologija v konteksti suchasnoï kul'turi*, vip. 6 (3), s. 88–92. [Online]. Dostupno: http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fsnm/program_56d3e661551b8.pdf (data zvernennja: 07.04.2021). (in Ukrainian).

Wallerstein, I., 1987. Historical systems as complex systems, *European Journal of operational research*. Amsterdam, vol. 30, № 2, s. 203–207. (in English).

Ximyak, O., 2015. Suchasne bachennya problem cy`vilizacij [Suchasno problem of civilization], *Gumanitarni viziivi, nauk. zhurn. / Nacz. un-t «L`viv. politexnika, L`viv, Nacz. un-t «L`viv. politexnika», vy`p. 1, № 2, s. 73–78.* (in Ukrainian).

SUMMARY

INTERCIVILIZATIONAL BORROWINGS IN THE HISTORICAL CONCEPTS OF A. TOYNBEE AND F. BRAUDEL

Inna Pidbereznykh

PhD in History, Associate Professor,
Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv

Natalia Miroshkina

PhD in Philosophy,
Pylyp Orlyk International Classical University, Mykolayiv

The article deals with the problems of intercivilizational borrowings in the historical works of A. Toynbee and F. Braudel. The author pays particular attention to the theoretical and methodological basis of A. Toynbee and F. Braudel's understanding of intercivilizational borrowings as a historical phenomenon. There are substantiated that the intercivilizational borrowing in Toynbee and Braudel's works does not have the status of an independent historical process but is included in the broader processes between civilizational relations and the development of civilization. The article analyzes the approaches to intercivilizational borrowing as elements of intercivilizational relations. The paper says that A. Toynbee and F. Braudel considered intercivilizational borrowings as essential factors of world-historical development. Each civilization has a unique ability to accept material and spiritual values from the outside. F. Braudel emphasized the permanence of this process. A. Toynbee linked the civilization borrowings process with the stages of civilization development and civilization's response to external challenges. Thus, both historians believed in the possibility of civilizational diffusion. In the historical concepts of A. Toynbee and F. Braudel, the problem of intercivilizational borrowings was dissolved, among other problems of interaction between civilizations. The author also emphasizes that the intercivilizational borrowing process is still ongoing in the modern world. And this actualizes the methodology issue for studying this phenomenon and pays attention to the lessons of the past related to the civilizational diffusion processes. The problem of the development of civilizations in a single global world and the possibility of erasing cultural, social, and economic barriers between civilizations continue to be a topic of debate today. It is concluded that the identity of civilizations will remain in the future. However, intercivilizational borrowings are mass and appear as cultural complexes borrowings, which will be continued in the coming years.

Keywords: civilization, civilizational diffusion, conjunctures, cultural diffusion, intercivilizational borrowing, intercivilizational interaction, structures, world-system.